

Natalia Puszkariewa, *Żenszczyzny drierwniej Rusi*, Izdatielstwo „Myśl”, Moskwa 1989, s. 287.

Od blisko trzydziestu lat badania poświęcone problematyce rodzinnej znajdują się w centrum zainteresowania historiografii światowej¹. Wprawdzie nadal koncentrują się one wokół analiz dawnych struktur rodzinnych, ich przeobrażeń i potencjału demograficznego, ale zwracają też baczną uwagę na inne, nie mniej ważne zagadnienia, jak: pozycje społeczno-prawne członków rodziny (ich autorytet, zakres władzy) czy przyczyny i rodzaje konfliktów wewnątrzrodzinnych itp. Coraz większym zainteresowaniem cieszy się „historia kobiet” i to zarówno zamężnych, jak i samotnych (panien, wdów, porzuconych lub rozwiedzionych)². Początkowo uprawiana głównie przez zwolenniczki ruchu feministycznego miała ukazać jedynie różnice w prawach obojga płci, dowieść ich ucisku, wyzysku i zdominowania. Dopiero od niedawna nauka o kobietach zaczyna wydobywać się spod wpływów płytkiej ideologii, a proponowane kwestionariusze badawcze nie zamykają, lecz otwierają rzeczową dyskusję³.

Do tego realistycznego nurtu zaliczamy recenzowaną pracę Natalii Puszkariewej. Należy ona do historyków młodszego pokolenia i jest pracownikiem Instytutu Etnografii Rosyjskiej Akademii Nauk w Moskwie. Omawiana książka powstała na podstawie rozprawy doktorskiej wieńczącej kilkuletnie badania prowadzone pod kierunkiem profesorów Paszuto i Janina.

Autorka postawiła przed sobą bardzo ambitny, ale zarazem trudny cel – przedstawienia całościowego obrazu położenia kobiety w rodzinie i społeczeństwie dawnej Rusi (s. 3) – którego niestety do końca nie zrealizowała. Na podkreślenie zasługuje obfitość wykorzystanego materiału źródłowego. Z jednej strony Puszkariewa oparła swoje rozważania na licznych aktach ustawodawczych władz państwowych i kościelnych, poczynając od Ruskiej Prawdy z XI w., a kończąc na Sudiebniku z 1497 r. (nie zabrakło wśród nich sądowych gramot Wielkiego Nowogrodu i Pskowa), z drugiej zaś miała świadomość jednostronności źródeł normatywnych, stąd jej dążenie do spożytkowania ruskich kronik, relacji cudzoziemców, różnorodnej rachunkowości feudalnej własności gruntów i gospodarki oraz dokumentów prywatnych (m.in. korespondencji między małżonkami, umów przedślubnych), które ukazałyby rzeczywiste położenie tamtejszych kobiet.

Dobre przygotowanie warsztatowe pozwoliło jej także na szerokie wykorzystanie materiału epigraficznego, ikonograficznego i sfragistycznego. Porównawczo autorka sięgnęła po źródła litewskie, polskie, bizantyjskie oraz wybranych krajów zachodnich. Podobnie rozległa jest zagraniczna literatura przedmiotu, choć z prac polskich

zwraca uwagę brak zwłaszcza rozpraw J. Bardacha i M. Koczerskiej⁴.

Zasięg chronologiczny książki, tj. X-XV w., określony został właściwie, natomiast terytorialny – pominięty. Z treści pracy możemy wnioskować, iż Puszkariewa koncentruje swoją uwagę zasadniczo na ziemiach wielkoruskich, które nie weszły w XIII-XIV w. w skład Wielkiego Księstwa Litewskiego i które w końcu XV w. znalazły się pod panowaniem Moskwy. Praca składa się, oprócz wstępu, z pięciu części, uzupełnionych wykazami skrótów i źródeł, indeksem osobowym oraz blisko 70 ilustracjami.

W pierwszej – najobszerniejszej, ale zarazem najtańszej części pracy (s. 11-69) autorka zaprezentowała życie i działalność na różnych płaszczyznach kilkunastu wybranych przez siebie kobiet. Należy jednak dodać, iż większość z nich była już znana czytelnikom z innych opracowań historyków. Galerię znakomitych Rosjanek otwiera szkic poświęcony Oldze, małżonce księcia Igora, kończy zaś bliższa nam postać córki Iwana III – Heleny, żony Aleksandra Jagiellończyka.

Bardziej interesujące okazały się jednakże dwa następne rozdziały, w których Puszkariewa omawia zasady i praktykę doboru małżeńskiego (s. 70-103) oraz prawne stanowisko żony w rodzinie, jak i po jej rozpadzie (s. 104-154).

Swój wywód rozpoczyna ona od przypomnienia archaicznych form zawarcia związku – przedchrześcijańskiego „porwania u wody” i „małżeństwa doprowadzonego”, a następnie omawia kolejne fazy obrzędu ślubnego (m.in. zaręczyny w domu rodziców oblubienicy, zawarcie umowy ślubnej z wyliczeniem wartości posagu itp.). Sporą część rozważań zajęła u Puszkariewej kwestia wolnego wyboru przyszłego męża przez ruskie kobiety. W ciągu X-XV w. autorka dostrzega powolne umacnianie się prawa tamtejszych kobiet do wyrażania własnej woli w sprawach zamążpójścia (s. 72). Interesująca jest konstatacja rosyjskiej uczonej, że zawarcie związku przez kobietę o wyższym statusie społecznym z mężczyzną niższej kondycji nie powodowało utraty przez nią dotychczasowej pozycji. To właśnie w związkach kobiet z poddanyymi chłopami dostrzega autorka dowód ich niezależnej pozycji, zaś ograniczenia w tych sprawach bardziej pochodziły ze strony feudała – właściciela chłopów niż ze strony krewnych kobiety.

Nasuwa się jednak pytanie, czy rzeczywiście ślub szlachcianki z chłopem mógł być tytułem do chwały jej najbliższych krewnych. Czy brak ograniczeń z ich strony nie wynikał np. ze zbyt swobodnego prowadzenia się panny i chęci uniknięcia przez najbliższą rodzinę niepotrzebnego rozgłosu? Być może takie zamążpójście było dla krewnych szansą niewypłacenia posagu lub przynajmniej jego wydatnego zmniejszenia.

Puszkariewa zwraca uwagę na doniosłą rolę Cerkwi prawosławnej w procesie powstania najmniejszej komórki społeczno-demograficznej (dążenie do ograniczenia wczesnych małżeństw i ich liczby, zasadniczo do dwóch, rzadziej do trzech, zakaz poślubiania innowierców i bliskich krewnych).

Następnie autorka omówiła szereg zagadnień związanych z unieważnieniem małżeństwa i rozwodem, podkreślając, że wprawdzie Cerkiew stała na stanowisku nie-

rozerwalności związku, ale już w czasach Jarosława Mądrego miały miejsce rozwody z powodztwa małżonek. Generalnie Puszkariewa na podstawie analizy źródeł stwierdza, że wraz z rozwojem na Rusi w XIV-XV w. prawa feudalnego tamtejsze kobiety otrzymały także prawo do rozwodu z przyczyny niewierności męża, którego to prawa we wcześniejszym okresie nie miały (s. 81).

Stopniowe rozszerzanie społecznych i majątkowo-dziedzicznych praw kobiet z różnych klas zdaniem Puszkariewej dowodzi przewyżczenia przeżytków wspólnoty wielkorodzinnej już w XII-XIII w. Trafnie autorka wydobywa i relacjonuje znaczenie Cerkwi w umacnianiu prawidłowego wywiązywania się z przyjętych przez kobiety zobowiązań – funkcji prokreacyjnej i opieki ogniska domowego, analizuje propagowany przez Kościół prawosławny system norm moralno-obyczajowych (m.in. pochwała wielodzietności jako kategoria „społecznej konieczności” immanentnie właściwa rodzinie, surowe kary za celowe poronienia czy dzieciobójstwo, s. 83-98).

Wymowna jest konstatacja Puszkariewej o wysokiej pozycji wdów, które nie tylko nie podlegały władzy rodziny – opiekunów (odmiennie niż na zachodzie), ale i posiadały pełną władzę w stosunku do majątku i nader sprawnie nim gospodarowały. Dodajmy tylko, czego autorka zdaje się nie dostrzegać, że duże swobody majątkowe wdów w tej części Europy były raczej rzeczą normalną, np. w Polsce⁵. Ich duża aktywność, a przede wszystkim samodzielność, często wykraczająca poza proponowany przez Cerkiew wzorzec kobiety, była jedną z przyczyn długotrwałego funkcjonowania w tamtejszej literaturze kościelnej przypowieści „o złych żonach”.

Dużo wysiłku badawczego Puszkariewa poświęciła odtworzeniu rzeczywistej pozycji społeczno-prawnej żony w małżeństwie (s. 104-139). W świetle zanalizowanych materiałów postawiła tezę, że w XII-XIV stuleciu dokonał się zasadniczy przełom w rozszerzeniu praw majątkowych kobiet ruskich. Autorka z dużym wyczuciem rysuje obraz kobiety w sądownictwie, podkreślając zarazem jej samodzielność i pełnoprawność przed sądem. W opinii rosyjskiej uczonej w tej sferze nie było formalnych różnic między obu płciami, np. kobiety zamężne miały pełną zdolność procesową (s. 149-154).

Książkowe miniatury, freski oraz liczne zachowane materiały archeologiczne pozwoliły autorce na szersze zaprezentowanie odzieży i ozdób kobiecych (s. 155-176). Natomiast w ostatnim rozdziale (s. 177-211) omówiła ona dorobek rosyjskiej i radzieckiej historiografii poświęconej problematyce rodzinnej i kobiecej w konfrontacji z badaniami światowymi (ale czy nie należało go umieścić zaraz po wstępie?).

Książkę Natalii Puszkariewej, wydaną w dobrej szacie graficznej, bogato ilustrowaną, uznać należy bez wątpienia za sumienną i pożyteczną. Praca przeznaczona jest dla szerokiego grona odbiorców. Napisana bardzo jasno i przejrzysto przede wszystkim poszerza nasz zasób wiedzy o kobietach ruskich. Autorka na ogół unika wysuwania ryzykownych hipotez i ferowania pośpiesznych sądów. Choć trudno powstrzymać się od refleksji, że nie wyczerpuje ona tematu. Niewiele dowiedzieliśmy się np. o kulturze duchowej i umysłowej kobiet w średniowiecznej Rusi, o ich reli-

gijności czy mentalności. Jej rozważania koncentrowały się zresztą wokół szlachcianek, rzadziej już bogatych mieszczek, pomijały zaś (zapewne z racji źródeł) chłopki. Istotnym walorem książki Puszkariowej jest możliwość inspiracji do dalszych badań i przemyśleń.

Cezary Kukło

PRZYPISY

- 1 Por. opinie np. A. Burguièra, *Pour une typologie des formes d'organisation domestique de l'Europe moderne (XVIe-XIXe siècles)*, „Annales ESC”, t. 41, 1986, nr 3, s. 639 nn; A. Wyrobisza, *Rodzina w mieście doby przedprzemysłowej a życie gospodarcze. Przegląd badań i problemów*, „Przegląd Historyczny”, t. 77, 1986, z. 2, s. 305 n.; J. Dupâquiera, *Popolazione e famiglie*, w: *Metodi risultati e prospettive della storia economica (secc. XIII-XVIII)*, Atti della „Ventesima Settimana di Studi”, pod red. S. Cavaciocchi, Firenze 1989, s. 49 n.
- 2 Zob. tematykę ponad dwudziestu artykułów opublikowanych w „Annales de démographie historique” – 1981, poświęconych „demografii historycznej i losowi kobiecemu”, zgrupowanych w 3 częściach (zróżnicowana śmiertelność kobiet, wybór małżonka, kobieta samotna); czy zbiorowej pracy – *Madame ou Mademoiselle? Itinéraires de la solitude féminine XVIIIe-XXe siècles*, pod red. A. Farge, Ch. Klapisch-Zuber, Paris 1984. Kilkadziesiąt referatów autorów z wielu krajów wygłoszonych podczas XXI Settimana di Studi (w kwietniu 1989 r. w Prato) ukazało różnorodne aspekty działalności gospodarczej kobiet w XIII-XVIII w.
- 3 Por. C. Dauphin, A. Farge, G. Fraisse i inni, *Culture et pouvoir des femmes: essai d'historiographie*, „Annales ESC”, t. 41, 1986, nr 2, s. 271-293.
- 4 J. Bardach, *Zwyczajowe prawo małżeńskie ludności ruskiej Wielkiego Księstwa Litewskiego (XV-XVIII w.)*, w: tenże, *Studia z ustroju i prawa Wielkiego Księstwa Litewskiego XIV-XVII w.*, Warszawa 1970, s. 261-315; M. Koczerska, *Rodzina szlachecka w Polsce późnego średniowiecza*, Warszawa 1975.
- 5 Zob. M. Koczerska, op. cit., s. 179 nn, A. Wyczański, *Spoleczeństwo*, w: *Polska w epoce Odrodzenia*, pod red. A. Wyczyńskiego, wyd. 2, Warszawa 1986, s. 235 n.